

16. Політичне життя суспільства як філософська проблема

С

Арістотель

а

Книга I

Завершене спілкування, що складається з кількох поселень, утворює державу. Його призначення об'єктивне: держава виникає заради потреб життя, але існує вона заради досягнення благого життя. Звідси, будь-яка держава — продукт природного виникнення і вона уподібнюється в цьому відношенні до первинного спілкування — сім'ї та поселення; воно є їх завершенням, у завершенні ж природа об'єкта виходить на перший план. Адже ми називаємо природою кожного об'єкта — візьмемо, наприклад, природу людини, коня, родини — такий стан, який є завершенням його генезису. Більше того, у здійсненні кінцевої мети і є вище завершення об'єкта; тому об'єктивний стан — мета держави — є і його завершенням і вищою досконалістю.

9. З усього сказаного виходить, що держава — продукт природного розвитку і що людина за своєю природою — істота політична; хто живе з огляду на свою природу, а не внаслідок випадкових обставин, поза державою, той або надлюдина, або істота, недорозвинена у моральному відношенні...

10. Те положення, що людина є істота, яка має відношення до державного життя більше, ніж бджоли та всякого виду тварини, що живуть стадами, стає зрозумілим: уся діяльність природи, згідно з нашим твердженням, не є безплідною; проте тільки людина з усіх живих істот обдарована мовою. Голос, яким можна виразити смуток і радість, є властивим і іншим тваринам, тому що їх природні властивості розвинуті до такої міри, аби відчувати радість і смуток та передавати ці почуття один одному. Та мова може виражати й те,

що є корисним і що шкідливим, так само, як і те, що є справедливим і що є несправедливим.

11. Ця властивість людини, що відрізняє її від інших живих істот, веде до того, що тільки людина здатна до чуттєвого сприйняття таких понять, як добро і зло, справедливість і несправедливість і т. ін. А це і створює основу родини, держави. Природа держави виникає раніше, ніж природа родини й індивіда: необхідно, щоб ціле передувало своїй частині. Знищи істоту загалом, і в неї не буде ні ніг, ні рук, збережеться лише її назва...

12. Отже, держава і за своєю природою передує індивіду: якщо останній, потрапивши в ізолюваний стан, не розглядатиме себе істотою ні від чого незалежною, він опиниться по відношенню до держави в такому ж положенні, в якому перебувають інші частини по відношенню до свого цілого. А якщо індивід не здатен до спілкування або, вважаючи себе істотою ні від чого незалежною, не відчуває потреби ні в чому, він уже не є елементом держави, стаючи або твариною, або божеством.

У кожную людину природа заклала прагнення до державного спілкування, і перший, хто це спілкування організував, зробив для людства безцінне благо. Людина, що знайшла своє завершення в державі, — найдосконаліше з творінь, і, навпаки, людина, що живе поза законом та правом, займає найжалюгідніше місце в світі. Адже безправ'я, що опирається на озброєну силу, важче за все. Природа дала людині в руки зброю — інтелектуальну та моральну силу, але вона може користуватися цією зброєю і в зворотному напрямку; через це людина без моральних підвалин виявляється самою безчесною та дикою істотою, що є низькою в своїх статевих і смакових інстинктах. Поняття справедливості зв'язане з уявленням про державу, тому що право, яке служить критерієм справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування.

Арістотель. Політика.

Спіноза Б.

а

Кінцева мета полягає не в тому, щоб панувати і тримати людей у страхі, підкорюючи їх владі іншого, а, навпаки, в тому, щоб кожного звільнити від страху, щоб він жив безпечно, наскільки це можливо, тобто щоб він якнайкраще утримував своє природне право на існування й діяльність без шкоди для себе та іншого. Мета держави не в тому, щоб перетворювати людей із розумних істот на тварин чи

автомати, а, навпаки, в тому, щоб їх душа і тіло виконували свої функції, не наражалися на небезпеку, а користувалися вони вільним розумом і щоб вони не змагалися один з одним у ненависті, гніві чи хитрощах і не ворогували між собою. Ми бачили, що для створення держави необхідним було тільки одне, а саме: щоб уся законодавча влада була у всіх, або у декількох, або в одного. Оскільки вільне судження людей є дуже різноманітним, і кожний окремо думає, що він усе знає, і так як неможливо, щоб усі думали однаково і говорили одними вустами, то вони не змогли б жити в мирі, якби кожний не поступався правом діяти відповідно до рішень тільки своєї душі. Отже, кожний поступався тільки правом діяти за особистим рішенням, а не правом розмірковувати і судити про що-небудь, отже, ніхто без порушення права верховної влади не може діяти проти її рішення, але цілком може думати й судити, а значить, і говорити, щоб просто тільки говорив або учив і захищав свою думку тільки розумом, а не хитрістю, гнівом, ненавистю...

Отже, ми бачимо, яким чином кожен, не порушуючи прав і авторитету верховної влади, тобто не порушуючи миру в державі, може говорити (те) і вчити тому, про що він думає, а саме: якщо він рішення про все, що треба зробити, їм же надає і нічого проти їх рішення не робить, хоча й повинен часто діяти проти того, що він вважає позитивним і що він відкрито висловлює. Це, звичайно, він може робити, не порушуючи справедливості і благочестя, навіть повинен робити, якщо хоче показати себе справедливим і добропорядним, бо, як ми уже показали, справедливість залежить тільки від рішення верховних влад і, отже, ніхто не може через це бути несправедливим, якщо він живе за загальноприйнятим рішенням. Найвище благочестя — це те, що виявляється в турботах про мир і спокій держави, але воно не могло б зберігатися, якби кожний став жити за велінням свого серця; отже, і не благочестиво чинити за своїм бажанням що-небудь проти рішення верховної влади, підданим якої ти є, так бо як від цього, якби всім це було дозволено, почалось би падіння держави. Навіть більше: він нічого не може зробити проти рішення і наказу власного розуму, поки він діє відповідно до рішень верховної влади; адже він за порадою самого розуму цілковито вирішив перенести на неї своє право жити власною думкою. Зрештою, це ми можемо підтвердити і самою практикою, бо в зборах як вищих, так і нижчих щаблів влади рідко що-небудь робиться за одностайним голосуванням усіх членів, і, однак, все відбувається за спільним рішенням усіх, а саме: хто подавав голос проти, так і тих, хто подавав його за.

Спіноза Б. Богословсько-політичний трактат.

Гоббс Т.
а

Про причини, виникнення та визначення держави

Кінцевою причиною, метою чи наміром людей (які від природи люблять свободу та владу над іншими) при покладанні на себе відповідальності є турбота про самозбереження та при цьому про більш сприятливе життя. Іншими словами, при встановленні держави люди керуються намаганням позбавитися стану війни, що необхідний як наслідок природних пристрастей людей там, де немає видимої влади, що залякує їх та загрожує покаранням, змушує до виконання угод та природних законів.

Справді, природні закони (справедливість, безпристрасність, скромність та ставлення до інших так, як нам хотілося б, щоб ставились до нас) самі по собі без загрози будь-якої сили, що примушує ними керуватися, протистоять природним пристрастям, що схиляють нас до гордості, помсти тощо. Угоди без меча — лише слова, які нездатні гарантувати безпеку людині. [...]

Така загальна влада, яка була б здатна захистити людей від чужинців та несправедливостей стосовно одне одного, а отже, забезпечити їм спокій, за якого вони б могли годуватися своєю працею та плодами землі, а також жити у статках, може бути створена іншим шляхом, шляхом концентрації всієї сили та влади у однієї людини або у групи людей, які більшістю голосів могли б об'єднати всі волі людей в одну єдину волю. Інакше кажучи, для встановлення загальної влади необхідно, щоб люди призначали одну людину чи групу людей, які були б їх представниками; щоб кожна людина вважала себе довіреною стосовно всього, що носій спільного обличчя робитиме сам чи змусить робити інших з метою збереження загального миру та безпеки, й визнає себе відповідальним за це; щоб кожен підкорив свою волю та судження волі і судженню носія спільної особи. Це більше, ніж згода. Це реальна єдність, втілена в одній особі засобом згоди, що дана кожною людиною так, якщо б кожен сказав іншому: я уповноважую цю людину чи групу людей і передаю їй моє право керувати собою за умови, що ти таким же чином передаси їй своє право та санкціонуєш усі її дії. Якщо це трапилося, то багато людей, об'єднавшись таким чином в один суб'єкт, називаються державою, латиною — *civitas*. Так народжується той великий Левіафан, або смертний бог, якому ми під владою безсмертного бога зобов'язані миром та захистом. Адже завдяки повноваженням, що дані їм кожною людиною в державі, вказана людина чи група

людей користується такою великою сконцентрованою в ній силою та владою, що страх від цієї сили та влади робить цю людину чи групу людей здатними скеровувати всіх людей до внутрішнього миру та взаємної допомоги проти зовнішніх ворогів. У цій людині чи групі людей полягає сутність держави, яка потребує такого визначення: держава є єдиною особою, відповідальною за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору між собою велика кількість людей, щоб ця особа могла використовувати силу та всі їхні засоби так, як це необхідно для їх миру та загального захисту.

Той, хто є носієм цієї особи, є сувереном, він наділений верховною владою, а всі інші є його піддані.

Гоббс Т. Левіафан.

Локк Д. а

Про виникнення політичних суспільств

95. Оскільки люди є..., за природою свободними, рівними й незалежними, тому ніхто не може бути виведений із цього стану й підкорений політичній владі іншого без своєї особистої на це згоди. Єдиний спосіб, за допомогою якого будь-хто відмовляється від своєї природної свободи та одягає на себе узи громадянського суспільства, — це угода з іншими людьми про об'єднання в суспільство для того, щоб зручно, благополучно та мирно спільно жити, спокійно користуватися своїм майном і перебувати в більшій безпеці, ніж ті, хто не є членами суспільства. Це може зробити будь-яка кількість людей, оскільки тут нема шкоди для свободи інших людей, які, як раніше, залишаються у природному стані свободи. Коли якась кількість людей таким чином погодилася утворити суспільство або державу, то вони тим самим уже об'єднані та складають єдиний політичний організм, у якому більшість має право діяти й вирішувати за решту.

96. Адже, коли яка-небудь кількість людей утворила за згодою кожної окремої людини суспільство, то вони тим самим зробили це суспільство єдиним організмом, що володіє правом виступати як єдиний організм, що може діяти тільки з волі та рішення більшості. Адже те, що призводить до дії будь-яке суспільство, є лише згода людей, які у нього входять, але оскільки те, що є єдиним цінним, має рухатися в єдиному напрямку, тому необхідно, щоб це ціле рухалося туди, куди його тягне велика сила, яку становить згода більшості:

у протилежному випадку воно не в змозі виступати як єдине ціле або продовжити залишатись єдиним цілим, єдиним суспільством, як на те погодилися всі об'єднані в нього окремі люди; й, отже, кожний завдяки цій згоді зобов'язаний підкоритися більшості. Ось чому ми бачимо, що в законодавчих зборах, наділених владою силою позитивних законів, у таких випадках, коли у позитивному законі, який наділив їх владою, не вказана кількість, і дія більшості вважається дією цілого й, зрозуміло, визначає силу цілого, яким за законом природи та розумом воно володіє.

І, отже, кожна людина, погодившись разом з іншими скласти єдиний організм, підвладний одному урядові, бере на себе перед кожним членом цього суспільства обов'язок підкоритися рішення більшості й визнати його кінцевим; в іншому випадку цей початковий договір, за допомогою якого він разом з іншими вступив до одного суспільства, не буде що-небудь значити й зовсім не буде договором, якщо ця людина залишиться вільною і не буде мати ніяких інших уз, крім тих, які вона мала, перебуваючи у природному стані. Адак же як тоді буде виглядати будь-який договір? Яке це буде нове зобов'язання, якщо людина буде зв'язана будь-якими постановами суспільства лише настільки, наскільки вона сама це вважає зручним та дає на це свою згоду? Адак же тоді вона буде все ще користуватися такою ж вільною, якою вона користувалася до цього договору або якою користується людина, яка перебуває у природному стані.

Про мету політичного суспільства та правління

123. Якщо людина в природному стані така вільна, як про це говорилося, якщо вона — абсолютний господар своєї власної особи та володіння, рівна найвельичнішим людям й нікому не підвладна, то чому вона розходитьсь зі своєю вільною, чому відмовляється вона від цієї імперії та підкоряє себе владі й керівництву якоїсь іншої сили? На це напрошується найочевидніша відповідь, що хоча у природному стані вона володіє подібним правом, але все ж використання його є дуже ненадійне і йому постійно загрожує посягання інших. Адак же, оскільки всі інші мають це право такою ж мірою, як і вона сама; оскільки кожна людина рівна іншим, але більша частина людей не дуже суворо дотримується рівності й справедливості, то вигада, яку вона має у цьому стані від використання своєї вільної, вельми ненадійна. Це спонукає її з готовністю відмовитися від такого стану, в якому хоча вона і є вільною, але сповнена страхів та безперервних побоювань; і небезпідставно вона розшукує й готова

приєднатися до тих, хто вже об'єднався або збирається об'єднатися заради взаємного збереження свого життя, волі та володінь, що я називаю загальним ім'ям «власність».

124. Саме тому головною метою об'єднання людей у державу й передання ними себе під владу уряду є збереження їхньої власності. А для цього у природному стані не вистачає багато чого.(...)

129. Але, хоча люди, коли вони входять у суспільство, відмовляються від своїх рівних прав, свобод та від виконавчої влади, що ними вони володіють у природному стані та передають їх до рук суспільства з тим, щоб згодом користувалася ними законодавча влада настільки, наскільки це вимагатиме суспільне благо, все ж це робиться кожним лише для того, щоб якомога краще зберегти себе, свою свободу та власність (адже неможливо припустити, що будь-яка розумна істота свідомо змінювала б своє становище на гірше). Влада суспільства або створеного людьми законодавчого органу ніколи не може сягати далі, аніж це необхідно для суспільного блага, і ця влада зобов'язана охороняти власність кожного, не допускаючи тих трьох незручностей, про які говорилося вище й які робили природний стан небезпечним і ненадійним. Та хто б не володів законодавчою або верховною владою у будь-якій державі, він зобов'язаний правити відповідно до встановлених постійних законів, що виглошені народом та відомі народу, але не через імпровізовані укази; правити мусить він за допомогою неупереджених і справедливих суддів, які мають вирішувати суперечки за допомогою цих законів і застосовувати силу спільноти у країні тільки під час виконання таких законів, а за кордоном — щоб запобігти отриманню збитків або ж для отримання відшкодування за них та для охорони спільноти від іноземного вторгнення й загарбання. І все це повинно здійснюватися не для чого іншого, а тільки в інтересах безпеки та суспільного блага народу.

Про форми держави

132. Оскільки з моменту об'єднання людей у суспільство більшість володіла, як було показано, всією владою спільноти, то вона могла використовувати всю цю владу для створення час від часу законів для спільноти і для запровадження цих законів призначеними нею посадовими особами; у цьому випадку форма управління буде являти собою досконалу демократію; або ж вона може передати законодавчу владу до рук кількох вибраних осіб та їхніх послідовників або спадкоємців, і тоді це буде олігархія; або ж до рук однієї особи, і тоді це буде монархія (якщо до рук її та її спадкоємців, то це

спадкоємна монархія; якщо ж влада передана їй тільки довічно, а після смерті правителя право призначати спадкоємця повертається до більшості — то це виборна монархія). І згідно з цим спільнота може установити складні та змішані форми правління залежно від того, що вона вважає кращим. І якщо законодавча влада спочатку була передана більшістю одній або кільком особам довічно чи на якийсь обмежений час, а потім верховна влада знову повинна була повернутися до більшості, то коли це траплялося, спільнота змогла знову передати її у які їй завгодно руки й, отже, створити нову форму правління. Тому форма правління залежить від того, у кого перебуває верховна влада, що є законодавчою (неможливо припустити, щоб нижча влада керувала вищою або щоб хтось інший, окрім верховної влади, видавав закони): згідно з цим форма держави визначається тим, у кого перебуває законодавча влада.

Під державою я весь час розумів не демократію або яку-небудь іншу форму правління, але будь-яку незалежну спільноту, яку латиняни назвали словом «*civitas*». Цьому слову у нашій мові краще за все відповідає слово «держава»; воно більш точно виражає поняття, що означає таке суспільство людей, а от англійське слово «община» або «місто» його не виражають, бо державі можуть бути підвладні общини, а слово «місто» в нас має зовсім інше значення, аніж «держава».

Локк Дж. Два трактати про правління.

Кант І. а

Найбільша проблема людства, вирішити яку примушує природа, — це досягнення загального правового громадянського суспільства. Тільки в суспільстві, і саме в такому, в якому членам його надається найбільша свобода, а, отже, існує повний антагонізм і в той же час найточніше визначення і забезпечення свободи заради спільності її із свободою інших, — тільки в такому суспільстві може бути досягнута найвища мета природи: розвиток усіх її здібностей, закладених у людстві; при цьому природа вимагає, щоб цю мету, як і всі інші накреслені йому цілі, воно саме здійснило. Ось чому таке суспільство, в якому максимальна свобода під зовнішніми законами поєднується з непереборюваним примусом, тобто цілком справедливий громадянський устрій, повинен бути найвищим завданням природи для людства, бо тільки через вирішення та виконання цього завдання природа може досягнути решту своїх цілей по відношенню

до нашого роду. Вступити в цей стан примусу спонукає людей взагалі-то схильних до повної свободи, біда, найбільша з бід — та, яку чинять один одному самі люди, чиї схильності приводять до того, що при неприборканій свободі вони не можуть довго ужитися одне з одним. Але в такому обмеженому просторі, як громадянський союз, ці ж людські схильності створюють згодом найкращий вплив, подібно до дерев у лісі, які саме тому, що кожне з них намагається відняти в іншого повітря і сонце. Примушують один одного шукати цих благ все вище і через те ростуть красивими і прямими; тим часом як дерева, що ростуть на свободі, відокремлено один від одного, випускають своє гілля як-небудь і ростуть потворними, корявими й кривими. Вся культура й мистецтво, що прикрашає людство, найкращий суспільний устрій — все це плоди нетовариськості, яка через природу примушує дисциплінувати себе і тим самим через примусове мистецтво повністю розвинути природні здібності.

*Кант І. Ідея загальної історії
у всесвітньо-громадському плані.*

Гегель Г.

а

Держава

257. Держава — це дійсність моральної ідеї — моральний дух як очевидна, зрозуміла сама собі, субстанціальна воля, яка мислить і знає себе, виконує те, що вона знає, наскільки вона знає. У звичаях вона має безпосереднє існування, а в самосвідомості однієї людини, її знанні і діяльності — своє опосередковане існування, так само як самосвідомість однієї людини через умонастрій має в ньому, як і в своїй сутності, меті та продукті своєї діяльності свою субстанціальну свободу.

258. Держава як дійсність субстанціальної волі, якою вона володіє у введених у свою всезагальність особливих самосвідомості, є в собі і для себе розумне. Ця субстанціальна єдність є абсолютною, нерухомою самоціллю, в якій свобода досягає свого вищого права, і ця самоціль володіє вищим правом по відношенню до окремих людей, чий вищий обов'язок полягає в тому, щоб бути членом держави.

Примітка.

Якщо змішувати державу з громадянським суспільством і вважати її призначення в забезпеченні і захисті власності й особистої сво-

боди, то інтерес окремих людей як таких виявиться останньою метою, для якої вони об'єднані, а з цього також випливає, що залежно від свого бажання можна бути або не бути членом держави. Але, насправді, відношення держави до індивіда зовсім інше; оскільки воно є об'єктивним духом, сам індивід володіє об'єктивністю, істиною і моральністю лише настільки, наскільки він є членом держави. Об'єднання як таке є справжнім змістом і метою, і призначення особистостей полягає в тому, щоб вести спільне життя; їх особливе задоволення, діяльність, характер поведінки мають своєю початковою точкою і результатом це субстанціальне і загальнозначуще...

Додаток.

Держава в собі і для себе є моральним цілим, здійсненням свободи, і абсолютна мета розуму полягає в тому, щоб свобода справді була. Держава є дух, що перебуває в світі і реалізується в ньому свідомо, тоді як у природі він отримує дійсність тільки як інше себе, як дрімаючий дух. Лише як наявний у свідомості, знаючий самого себе як існуючий предмет, він є держава. У свободі слід виходити не з її сутності, бо ця сутність незалежно від того, чи знає людина про це чи ні, реалізується як самостійна сила, в якій окремі особистості не більше ніж моменти: держава — хода Бога в світі; його основі служить влада розуму, реалізуючи себе як волю. Міркуючи про ідею держави, треба мати на увазі не особливі держави, не особливі інститути, а ідею для себе, цього справжнього Бога.

Гегель Г. Філософія права.

Ленін В. а

Якщо ви з точки зору цього основного поділу подивитесь на державу, то побачите, що до поділу суспільства на класи, як я вже сказав, не існувало й держави. Але в міру того, як виникає і міцніє суспільний поділ на класи, в міру того, як виникає суспільство класове, в міру цього виникає і міцніє держава. Ми маємо в історії людства десятки і сотні країн, які пережили й переживають зараз рабство, кріпосництво і капіталізм. У кожній з них, незважаючи на величезні історичні переміни, які відбувались, незважаючи на всі політичні перипетії і всі революції, які були зв'язані з цим розвитком людства, з переходом від рабства через кріпосництво до капіталізму і до теперішньої всесвітньої боротьби проти капіталізму, — ви завжди бачите виникнення держави. Вона завжди була певним апаратом, який

виділявся з суспільства і складався в групи людей, що займалися тільки тим, або майже тільки тим, або головним чином тим, щоб управляти. Люди поділяються на тих, ким управляють, і на спеціалістів по управлінню, на тих, які піднімаються над суспільством і яких називають правителями, представниками держави. Цей апарат, ця група людей, які управляють іншими, завжди забирає в свої руки певний апарат примусу, фізичної сили, — все одно, чи виявляється це насильство над людьми в первісній дубині, чи в епоху рабства в досконалішому типі озброєння, чи у вогнепальній зброї, яка в середні віки з'явилась чи, нарешті, в сучасній, яка в ХХ столітті досягла технічних чудес і цілком ґрунтується на останніх досягненнях сучасної техніки. Прийоми насильства змінювались, але завжди, коли була держава, існувала в кожному суспільстві група осіб, які управляли, які командували, панували і для вдержання влади мали в своїх руках апарат фізичного примусу, апарат насильства, того озброєння, що відповідало технічному рівневі кожної епохи. І, вдивляючись у ці спільні явища, задаючись питанням, чому не існувала держава, коли не було класів, коли не було експлуататорів і експлуатованих, і чому вона виникла, коли виникли класи, — ми тільки так знаходимо певну відповідь на питання про суть держави і її значення.

Держава — це є машина для підтримання панування одного класу над другим. Коли в суспільстві не було класів, коли люди до рабської епохи існування працювали в первісних умовах більшої рівності, в умовах ще найнижчої продуктивності праці, коли первісна людина насилу добувала собі засоби, необхідні для найгрубішого первісного існування, тоді не виникало й не могло виникнути й особливої групи людей, спеціально виділених для управління і пануючих над усією рештою суспільства.

Ленін В. Про державу.

Хабермас Ю.

а

Навіть якщо соціальна держава при відносно сприятливих загальних умовах може стримати прояви небажаних побічних наслідків свого успіху, що загрожують умовам її власного функціонування, чи зовсім їх уникнути, залишається невирішеною ще одна проблема. Адвокати проекту соціальної держави завжди дивились лише в одному напрямі. На першому плані стояло завдання дисциплінувати «стихійну» економічну силу і відвернути руйнівні наслідки кри-

зового економічного зростання від життєвого світу залежних трудящих. Парламентська державна влада виявила себе настільки ж нешкідливим настільки й ненадійним ресурсом; інтервенціоністська держава черпала з неї силу і здатність до дій, щоб систематично долати, переборювати свавілля економіки. Реформатори вважали, що втручання активної держави не лише в економіку, а й у життя власних громадян не породжує жодних проблем — бо метою програми соціальної держави якраз і була реформа умов життя трудящих. Дійсно, таким способом була реалізована більша соціальна справедливість.

Але власне ті, хто визнає це історичне досягнення соціальної держави і не займається занадто несправедливою критикою її слабких місць, в той же час визнають і невдачу, яку треба пояснювати не тими чи іншими перепонами, не половинчастим здійсненням проекту, що розглядається, а його специфічною однобічністю. Бо затушовується будь-який скепсис щодо такого ненадійного і лише оманливо нешкідливого засобу, яким є влада. Програма соціальної держави користується цілим арсеналом державних засобів, бо тим самим вони вступають в дію як закони і отримують можливість фінансування з суспільних джерел і запровадження в життєвий світ тих, хто отримує від них користь. Таким чином, все більш густа сітка правових норм, парадержавних бюрократій накриває будні потенціальних і фактичних клієнтів цих програм.

Розширені дискусії про надання правового статусу державній соціальній політиці, про бюрократизацію взагалі і, зокрема, про контрпродуктивні результати державної соціальної політики; дискусії відносно професіоналізації соціальних служб і надання їм наукового характеру звернули увагу громадськості на такі обставини, з яких зрозуміло одне: адміністративно-правові засоби втілення соціальних програм у життя утворюють зовсім не пасивне середовище, в якого нібито не має властивостей. Скоріше з ними пов'язана практика виділення ситуацій, нормалізації і нагляду, суб'єктивізуючу владу якої Фуко простежив до найдрібніших капілярних розгалужень повсякденної комунікації. Деформації регламентованого, артикульованого, контрольованого світу, що підтримується, зрозуміло, тонші, ніж відсутні форми матеріальної експлуатації і злиденності; але, перенесені в психічну і тілесну сфери, інтериоризовані соціальні конфлікти не стають від цього менш деструктивними. Одним словом, проекту соціальної держави як такому нерозривно притаманні протиріччя між метою і засобом. Його мета — створення егалітарно структурованих життєвих форм, де водночас можуть виникати простори для індивідуальної самореалізації і спонтанності. Але очевидно, що цієї мети неможливо прямо досягти через адміністративно-правову реалізацію

політичних програм. Виробництво життєвих форм ставить занадто високі вимоги до такого середовища, як влада.

Хабермас Ю. Політичні праці.

Поппер К. а

Свобода сама себе знищує, якщо вона не обмежена. Необмежена свобода означає, що сильна людина вільна залякати того, хто слабший і позбавити його свободи. Власне тому ми вимагаємо такого обмеження свободи державою, при якому свобода кожної людини захищена законом. Ніхто не повинен жити за рахунок *милосердя* інших, всі повинні мати *право* на захист з боку держави.

Я вважаю, що ці думки, що спочатку стосувались аналізу царства грубої сили, тобто фізичного залякування, повинні бути зверненими також і до економічної сфери. Навіть якщо держава захищає своїх громадян від залякування фізичним насильством (як вона, в принципі, і робить у системі законодавчо не обмеженого капіталізму), наші цілі можуть виявитись недосяжними через нездатність держави захистити громадян від зловживання економічною владою. У такій державі економічно сильний усе ще може залякувати того, хто є економічно слабшим, і відняти в нього свободу. В таких умовах необмежена економічна свобода може бути настільки ж саморуйнівною, наскільки і необмежена фізична свобода, і економічна сила може бути настільки ж небезпечною, як і фізичне насильство. Справа в тому, що той, хто володіє надлишком їжі, може примусити тих, хто голодує, «вільно» прийняти рабство, не використовуючи при цьому жодного насильства. І якщо вважається, що держава обмежує свою діяльність придушенням насильства (і захистом власності), то економічно могутня меншість може експлуатувати більшість населення — усіх тих, хто є економічно слабким.

Якщо цей аналіз є вірним, то цілком зрозуміло, які ліки потрібні для лікування цієї соціальної хвороби. Такими ліками має бути політичний засіб, подібний до того, який ми використовуємо проти фізичного насилля. Ми маємо сконструювати соціальний інститут захисту економічно слабких від економічно сильних, інститут, який спирався би на могутність держави. Держава повинна піклуватися про те, щоб ніхто не був змушений вступати в несправедливі відносини через страх голодної смерті або економічного краху.

Це, звичайно, значить, що принцип державного невтручання в економіку — принцип, на якому базується не обмежена законодавчо

система капіталізму, має бути відкинутим. Якщо ми бажаємо захистити свободу, то повинні вимагати, щоб політика необмеженої економічної свободи була замінена плановим втручанням держави в економіку. Ми повинні вимагати, щоб не обмежений законодавчо імперіалізм поступився економічному інтервенціонізму (принципові державного втручання в економіку. — *Прим. перекл.*). Власне це і відбулось у дійсності. Економічно система, описана і піддана критиці К. Марксом, припинила своє існування. Проте вона була замінена не на систему, в якій держава поступово втрачає свої функції, і, як наслідок, «відмирає», а на різні інтервенціоністські системи, в яких функції держави в економічній сфері поширюються далеко за межі захисту власності і «вільних умов».

Понтер К. Відкрите суспільство та його вороги.